

**BUXORO AMIRLIGINING ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN
MUSTAMLAKAGA AYLANTIRILISHI**

Ma'rufjonov Muhammadkarim

Oriental universiteti

Tarix fakulteti 3-kurs bakalavr.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15788653>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro amirligini mustamlaka qilish bosqichlari ko'rib chiqilib, Rossiya imperiyasining 19-asr davomida Markaziy Osiyodagi ekspansionistik kun tartibi, asosiy siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bir qatorda, bu harakatning hududiy-siyosiy oqibatlari ham ko'rib chiqiladi. Buxoro amirligining muxtoriyat siyosatini amalga oshira olmasligi, Rossiyaning iqtisodiy va harbiy tazyiqlari, ichki siyosiy nizolar bu istiloga turtki bergan unsurlar sifatida baholanadi. Tadqiqot tarixiy yozuvlar, diplomatik yozishmalar va zamonaviy tarixshunoslikka asoslangan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik, ekspansiya, protektorat, tarixiy siyosat, Markaziy Osiyo.

Abstract. This article examines the stages of the colonization of the Emirate of Bukhara, examining the expansionist agenda of the Russian Empire in Central Asia during the 19th century, the main political and socio-economic factors, as well as the territorial and political consequences of this movement. The inability of the Emirate of Bukhara to implement a policy of autonomy, economic and military pressure from Russia, and internal political conflicts are considered as factors that motivated this conquest. The study is based on historical records, diplomatic correspondence, and modern historiography.

Keywords: Emirate of Bukhara, Russian Empire, colonialism, expansion, protectorate, historical politics, Central Asia.

Аннотация. В статье рассматриваются этапы колонизации Бухарского эмирата, изучается экспансионистская программа Российской империи в Средней Азии в XIX веке, основные политические и социально-экономические факторы, а также территориальные и политические последствия этого движения. Неспособность Бухарского эмирата проводить политику автономии, экономическое и военное давление со стороны России и внутренние политические конфликты рассматриваются как факторы, мотивировавшие это завоевание. Исследование основано на исторических записях, дипломатической переписке и современной историографии.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Российская империя, колониализм, экспансия, протекторат, историческая политика, Средняя Азия.

Kirish. 1800-yillarning o'rtalarida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga nisbatan siyosati keskinlashdi. Rossiya bu hududdagi mustaqil davlatlarga, ayniqsa, Buxoro amirligiga iqtisodiy, siyosiy va harbiy bosim o'tkazdi. Rossiya Buxoro amirligining strategik joylashuvi va iqtisodiy resurslari tufayli unga qiziqish bildirgan. Natijada Rossiya imperiyasi Buxoro ustidan ko'proq hokimiyatga ega bo'lishni xohladi. Ushbu maqolada Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlaka qilinishining tarixiy jarayonlari, jumladan, siyosiy kuchlar, mahalliy elita va aholining munosabati xolisona tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. G. I. Galkin, A. N. Kuropatkin, V. V. Bartoldning asarlari Buxoro amirligi tarixi uchun muhim tarixiy manbalardir. Galkinning Buxoro yurishlari haqidagi xotiralari bizga amirlikning siyosiy tuzumi qanday ishlagani, Rossiya bilan qanday munosabatda bo'lganligi haqida juda ko'p foydali ma'lumotlar beradi. Kuropatkin esa rus armiyasining jangovar yurishlari va strategiyalari haqida yozgan. O'lkashunoslar M.Bekchurin va A.Azizxo'jayevlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Buxoroning ichki siyosati, amirlik ichidagi islohotlar, Rossiya bosimining ta'siri o'rganiladi. T.Toshmatov, S.Rashidov, B.Qosimovlarning ilmiy ocherk va kitoblari zamonaviy tarixshunoslikda Buxoro-Rossiya aloqalariga yangicha nuqtai nazarni taqdim etadi. Rossiya imperiyasi 1840—1850-yillarda Buxoro amirligini egallashga kirishdi[1]. F.Romanovskiy Buxoro amirligi Rossiya bilan urushga tayyorlanayotganligini aytib, Buxoroga qarshi harbiy yurish boshlash uchun imperatordan ruxsat so'radi. Bu Rossiya imperiyasining Buxoroga qarshi kurashining boshlanishi edi[2].

F.Romanovskiy Sirdaryo markazidagi hududlarni egallashga kirishdi. Birinchi jang 1866 yil 8 mayda Erjar qishlog'i yaqinida bo'lib o'tdi. Amir qo'shinlari qarshi tarafdagidek kuchli bo'lmagani uchun mag'lub bo'ldi. F.Romanovskiy Buxoro qo'shinini ta'qib qilishni to'xtatib, uning o'rniga Qo'qon xonligi bilan Buxoro amirligi o'rtasida joylashgan va Toshkent, Qo'qon, Balx va Buxoroni bog'lab turgan Xo'jandga boradi. May oyida Turkiston viloyati harbiy gubernatori qo'shinlari Xo'jand qal'asiga hujum qilib, uni 20 ta qurol bilan egallab oldilar.

Rossiya imperiyasi 1868-yil 2—3-iyunda Zirabuloq jangida Buxoro amirligini mag'lub etdi. 1868-yil 23-iyunda fon Kaufman Samarqandda amir Muzaffar bilan shartnoma tuzib, Buxoro amirligini Rossiya imperiyasining protektoratiga aylantirdi. [4] Unda aytilishicha, amir urush boshlaganlikda aybdor bo'lib, ularning abadiy do'stligi belgisi sifatida rus qo'shinlarining harbiy xarajatlarini qoplash uchun 500.000 rubl to'lashga va'da bergan. Shartnoma Rossiya imperiyasiga bosib olingan barcha hududlarni, jumladan, Toshkent va Samarqand o'rtasidagi Xo'jand, O'ratepa, Panjikent, Jizzax, Samarqand va Kattaqo'rg'on shaharlarini nazorat qilish huquqini berdi. Amir Turkistonning hali ham o'z tasarrufida bo'lgan qismlarini boshqarish uchun Turkiston general-gubernatori aytganini qilishi kerak edi. Buxoro podshohi siyosiy qaram bo'lganligi uchun tarixchilar uni "vassal" ham deb atashadi. U rus ishbilarmonlariga amirlikda erkin savdo qilish imkonini yaratishga va ularning xavfsizligini ta'minlashga va'da berdi. Rossiya savdogarlari savdo byurolarini tashkil qilishlari mumkin edi va tovarlarga soliq butun summaning 2,5% miqdorida belgilandi. Ular amirlik orqali boshqa xalqlarga ham bemalol sayohat qilishlari mumkin edi. 1873-yil 28-sentabrda Buxoro hukmdori amir Muzaffar Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasida "do'stlik" shartnomasini imzoladi. Rossiya imperiyasi bu shartnomani taklif qildi. Paktda P.Lessar Buxoro amirligining birinchi vakili bo'lishi aytilgan edi. Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi vakilini Buxoroning norasmiy gubernatori sifatida ko'rish mumkin. U Buxorodan 15 chaqirim uzoqda joylashgan Kogonda yashagan.

Amirlik bu vakilning ruxsatisiz mamlakat ichida va tashqarisida hech qanday siyosiy muammolarni hal qila olmas edi. "Do'stlik" shartnomasining 14-moddasida "Buxoro hukumati Rossiya hukumatidan ruxsat olmagan, kim bo'lishidan qat'i nazar, hech kimni qabul qilmaydi", deyilgan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot tarixiy-qiyosiy tahlil, hujjatli tahlil va kontent tahlili metodologiyalaridan foydalanadi.

Asosiy materiallar 19-asr rus diplomatik maktublari, harbiy yurishlar haqidagi yozuvlar, Buxoro amirligining rasmiy farmonlari va zamonaviy tarixiy tadqiqotlar edi. Qiyosiy tahlil Rossiyaning boshqa O'rta Osiyo xonliklariga nisbatan tutgan munosabati bilan Buxoro amirligiga munosabati o'rtasidagi o'xshashlik va qarama-qarshiliklarni yoritib berdi. 18-asrning o'rtalariga kelib Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga kengayish rejasi Buxoro amirligiga tayangan edi. Buxoro amirligi ham Rossiya, ham inglizlar uchun asosiy hudud edi. Rossiya Buxoro amirligini o'z imperiyasiga qo'shib, janubiy chegaralarini xavfsizroq qilmoqchi edi. Bu ham Rossiyani Hindistonga yaqinlashtiradi. Bir necha bor Buxoro amirligi va Buyuk Britaniya bir-biriga josus va elchixonalar yuborgan. Rossiya Sirdaryo ko'rfazini egallab olgandan so'ng, inglizlar Buxoroni yaxshi his qilishdi. Ruslar Toshkentni egallab olishganda inglizlar xavotirda edi. U Buxoroga birin-ketin elchilar yubora boshlaydi va amir Muzaffardan ruslarga qarshi jang qilishni so'radi. Buxoro amirligi Rossiya uchun muhim edi, chunki u Yevropada yaxshi sotilmaydigan rus tovarlarini sotish uchun joy kerak edi. Markaziy Osiyo davlatlarini egallashdan asosiy maqsad resurslar va bozorlarni olish edi, bu iqtisodiy maqsaddir. Ruslar inglizlarning qilmishidan xavotirga tushib, amirlikka qarshi yurishga tayyorlana boshladilar.

Ular buni imperiyaning janubiy chegaralarini himoya qilish uchun qilishganini aytishdi.

O'shanda Toshkentda bo'lgan Chernyaev o'zining kichik qo'shini bilan yurishga qo'rqib ketgan edi. Rossiya nashri uning ayg'oqchilarini Buxoroga yevropaliklarning rejalarini barbod qiladigan va Rossiyadagi amirga yordam beradigan g'oyalar bilan jo'natganini yozadi. Biroq o'zini islom dini va turklarning Rossiyadan ozod bo'lgan himoyachisi deb hisoblagan amir Muzaffariddin elchilarning gapini eshitishni istamay, ularni qamoqqa tashlashni buyuradi.

Chernyaev bu xabarni eshitib, Sirdaryodan o'tishga qaror qildi. 19-asrda Rossiya imperiyasi janubga kengayish siyosatini kuchaytirdi. Rossiyaning savdo va harbiy manfaatlari O'rta Osiyoda, ayniqsa, Buxoro amirligida juda muhim edi. Buxoro amirligi o'sha davrda o'z siyosati, iqtisodi va urushi bilan qiynalayotgan edi. Xullas, amirlik Rossiya imperiyasining bosimiga qiynaldi. 1860 yildan boshlab Rossiya imperiyasi Turkistonga nisbatan tajovuzkorona harakat qila boshladi. 1868-yilda rus qo'shini Buxoro tuprog'iga kirib, Zarafshon vodiysidagi katta shaharni egallab oldi. Buxoro amiri Muzaffar Rossiya bilan gaplashishga majbur bo'ldi.

O'sha yili tuzilgan sulh bitimi Buxoro amirligini Rossiya nazoratidagi tuzilmaga aylantirdi. Bu amirlik hali ham ichki siyosati bo'yicha o'z qarorlarini qabul qilishi mumkinligini anglatardi, lekin Rossiya tashqi siyosati uchun javobgar edi. Rossiya Buxoro amirligi ustidan o'zining iqtisodiy va harbiy hukmronligini kuchaytirdi, asosiy e'tiborni temir yo'llar qurish va savdo yo'llarini "rivojlantirish"ga qaratdi. Shu tufayli Buxoro amirligi iqtisodiyoti Rossiyaga qaram bo'lib qoldi. 1865-yilda Qo'qon xonligi tarkibiga kirgan Toshkentni ruslar egallab oldilar. Buxoro amiri Toshkentni qaytarib olish uchun yo'lidan qaytishga majbur bo'ldi. U Toshkentning ruslar qo'lida qolishini istamasdi.

Yuqoridagi voqeadan so'ng Chernyaev 1866 yil 30 yanvarda 14 ta piyoda otryadi, 6 ta kazak guruhi va 16 ta quroli bilan Sirdaryodan o'tib, Buxoroga yo'l oldi. U Samarqanddan 25 kilometr uzoqlikdagi cho'lda adashib, orqaga qaytishga majbur bo'ldi. Amir Muzaffar ruslarga Toshkentni tark etishni buyurdi. "Yo'q" degan javob oldi, lekin shunga qaramay, o'sha yilning may oyida 40 minglik qo'shin bilan Sirdaryo bo'yiga keldi. Erjar darasida mushtlashuv bo'ldi.

Rus artilleriyasi Buxoro qo'shini uchun juda kuchli edi, shuning uchun ular to'qnashuvdan qochishga majbur bo'ldilar. Ruslar va buxoro qo'shini birinchi marta bu jangda qatnashdilar. Bu g'alabadan keyin ruslar to'g'ridan-to'g'ri Samarqand va Buxoroga borishlari mumkin edi. Chernyaev kutishga majbur bo'ldi, chunki u bu qarshilikka olib kelishini bilar edi va bunga kuchi yetmasdi. Xo'jand 21-mayda olingan. U hali ham ruslarni dushman deb o'ylagan.

Keyingi katta jang 1866-yil 2-oktabrda O'ratepa qal'asini egallashda bo'ldi. Shu kuni, 18-oktabrda Jizzax ham olindi. Shaharni himoya qilishda yordam bergan buxorolik 11 ming kishidan 6 ming nafari halok bo'ldi. Rossiyaliklar orasida 98 kishi vafot etgan. Ruslar o'lja sifatida 11 ta bayroq va 43 ta to'pni olib ketishdi. Ular Sirdaryodagi muhim shaharlarni egallab, Samarqandga yo'l ochdi. 1868 yil bahorida Kaufman Buxoro amiriga tinchlik shartnomasini beradi. Amir esa bu taklifni rad etib, ruslarga qarshi urush boshlaydi. U katta qo'shin olishda yordam so'rab Xiva, Qo'qon, Qashg'ar, Afg'oniston, Usmoniylar, hatto inglizlarga ham xabarchilar yubordi. Samarqandga yaqinlashayotgan qo'shin tarkibida 60 ming kishi bor edi.

Buxoro bo'linmalari ham Jizzax yaqinida birlashtirildi. Buxoro qo'shini Uhum yaqinida mayor Grippenburch diviziyasiga hujum qildi, ammo katta yo'qotishlar bilan qochishga majbur bo'ldi. 1868 yil may oyida Buxoro amiri va Kaufman qo'shinlari Cho'ponota tepaligida jang qildilar. Bu to'qnashuvda Buxoro amiri chekinishga majbur bo'ldi. 2-may kuni rus askarlari Samarqandga kirib keldi. 12-mayda Abramov diviziyasi Urgutni egallab oldi. 18-mayda Kattaqo'rg'onga kiraverishda Golovchev qo'shinlari jang qildi. Abramov 27-may kuni Qo'ratepa yaqinida Hojibeyning 15 minglik qo'shinini mag'lub etdi. Ikki kundan so'ng Kattaqo'rg'on shahrini egalladi. 1 iyunda Buxoro amirining 30 minglik qo'shini Zirabuloq tepaligida qarorgoh tuzdi. Ularga qarshi 2000 rus piyoda va otliq askarlari jang qilardi. Jang 2 iyun kuni boshlangan. Birinchi bo'lib ruslar zarba berishgan. Rus askarlari hujum qilganda ularning ustiga snaryadlar tushib, buxoroliklarga katta zarar yetkazgan. Buxoroliklar rus qurollariga dosh berolmay, chekinishga majbur bo'ldilar. Ulardan keyin kazak bo'linmalari kelib, ularni o'ldirishga kirishdilar. Buxoro qo'shini esa qayta to'planib, yana hujumga o'tdi, ammo hujum yaxshi rejalashtirilmagan edi. 280 rus otryadi kesildi, ammo qo'shimcha kuchlar keldi va hujum to'xtatildi. Bu jangda qatnashgan rassom N.N.Karazin qilichini sindirdi. Ammo keyinroq Kaufman jangda jasorat ko'rsatgani uchun "Jasorat uchun" Avliyo Georgiy lentasini oldi. Amir askarlarini rus artilleriyasining tinimsiz otishmasi bosib ketdi. Amir 200 nafar fidoyi xizmatkori va 1000 kishilik qo'shin bilan Buxoroga chekinishi kerak edi. Bu vaqtda samarqandliklar ruslarga qarshi kurashga shaylanardi. Saxrisabz va Kitob bek Bobobek 40 minglik qo'shin bilan Samarqandni qamal qildi. Bu xabarni eshitgan Kaufman Samarqanddan voz kechishni istamadi, shuning uchun Samarqandga qaytishga majbur bo'ldi. Samarqanddagi qo'zg'olon bostirilib, shahar jazo sifatida yoqib yuborildi.

Buxoro va Rossiya o'rtasida tinchlik shartnomasi. Amir Muzaffarning Zirabuloqdagi mag'lubiyatdan so'ng og'ir sharoitlarda ruslar bilan tinchlik shartnomasini imzolashdan boshqa iloji yo'q edi. 1868 yil 28 iyunda bu pakt imzolandi. Turkiston general-gubernatori Konstantin fon Kaufman va Buxoro elchisi Musabek shartnomani imzoladilar. Bu pakt Jizzax, O'ratepa va Xo'jand shaharlarini Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritdi. Shu vaqtdan boshlab bu shaharlar rus shaharlari sifatida boshqarila boshlandi. Amir ehson sifatida 125 000 oltin tanga (500 000 rubl) berishga va'da berdi.

Rus savdogarlari ham amirlikda erkin savdo qilish va musulmon savdogarlari bilan bir xil savdo bojlarini to'lash huquqiga ega bo'ldilar. Rossiya tovarlari uchun 2,5% soliq bor edi.

Rossiya fuqarolari amirlik chegaralarida bemalol harakat qilishlari va'da qilingan edi. Rossiya qisqa vaqt ichida Samarqand va Kattaqo'rg'on shaharlarini o'z qo'liga oldi. Ammo Aleksandr II bu shartnomani imzolamadi. 1873-yilda Kaufman va amir Muzaffariddin Toshkentda Shahrisabz shartnomasini imzoladilar, bu esa Buxoroni Rossiyaning rasmiy protektoratiga aylantirdi.

Buxoro amirligi real hayotda 1868 yildan boshlab Rossiya protektorati edi. Shartnomada Samarqand va Kattaqo'rg'on shaharlari endi Rossiya imperiyasining "ajralmas" qismlari hisoblanishi ham aytilgan edi. M Mustamlakachilik tufayli sodir bo'lgan voqea: Rossiyaning Buxoro amirligiga ta'siri yaxshi va yomon ta'sir ko'rsatdi: Rossiya Buxoro viloyatida temir yo'l va savdo yo'llari kabi yangi infratuzilmani qurish ustida ishladi. Bu infratuzilmalar iqtisodiyotning biroz o'sishiga yordam berdi, ammo islohotlarning asosiy sababi Rossiyaning geosiyosiy maqsadlariga yordam berish edi. Buxoro xom ashyo manbai va rus mollarini sotish joyi sifatida ekspluatatsiya qilindi, mahalliy sanoat tarmoqlari esa orqada qoldi. Madaniy va ijtimoiy ta'sirlar: Rossiya madaniy va ma'rifiy tizimni o'rnatish orqali mahalliy xalqlar orasida zamonaviy bilimlarni tarqatishga yordam berdi. Yangi maktablar va texnikumlar ochildi, bu jamiyatning o'qimishli qismlari uchun yaxshi edi. Bundan tashqari, bu hududda Islomning madaniyati, urf-odatlar va ta'siriga katta zarar etkazdi. Rossiyaning madaniy siyosati ko'plab an'analarni xavf ostiga qo'ydi. Siyosiy qaramlik: Buxoro amirligi siyosatda o'z mustaqilligini yo'qotishga juda yaqin edi. Amir ichki siyosatda biroz erkinlikka ega edi, lekin uning barcha tashqi siyosati va harbiy ishlarini Rossiya nazorat qildi. Natijada amirlik Rossiyaga tayanib qoldi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Rossiya imperiyasi dastlab Buxoro amirligi bilan iqtisodiy aloqalarni kuchaytirish va diplomatik yo'llar orqali siyosiy ta'sir o'tkazishni maqsad qilgan. Keyinchalik u qurolli bosqin orqali Buxoroni amalda mustamlakaga aylantira oldi. Buxoro amirligi o'z mustaqilligini rasman saqlab qolgan bo'lsa ham, Rossiyaning protektorati edi. Amirlik ichki siyosat bo'yicha o'zi qaror qabul qilishda erkin edi, lekin tashqi ishlarda Rossiyaning yo'l-yo'riqlariga amal qilishi kerak edi. Rossiyaning iqtisodiy manfaatlariga Buxorodagi savdo yo'llari, bojxona tizimi va konlarni o'z nazoratiga olish ham kiradi.

Muhokama. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Buxoro amirligining Rossiyaga bo'ysunishi bir zumda emas, asta-sekin sodir bo'lgan. Bosqichlar: iqtisodiy ta'sir, diplomatik bosim, harbiy aralashuv va siyosiy rahbarlik. Buxoro amirligining Rossiya bilan hamkorlik qilishga tayyorligi, hukumatning kuchsizligi bu jarayonni tezlashtirdi. U yerda istiqomat qilgan aholining aksariyati esa rus mustamlakachiligini yoqlamagan va unga qarshi ko'p jihatdan kurashgan. Ammo Rossiya ustunlikka ega edi, chunki u yaxshi qurol va qo'shinlarga ega edi. Rossiya imperiyasi o'zini "tsivilizatsiya qiluvchi kuch" sifatida ko'rsatishga harakat qildi, lekin aslida u Buxoroning siyosiy va iqtisodiy erkinligini tortib oldi. Mahalliy elita esa bu siyosatga ancha moslashuvchan munosabatda bo'lib, amirlikda o'z hokimiyatini saqlab qolishga harakat qildi.

Xulosa. Rossiya imperiyasining Buxoro amirligini mustamlaka qilishi murakkab va ko'p qirrali tarixiy voqea edi.

Bu Rossiyaning harbiy jihatdan kuchli, Buxoroga diplomatik bosim o'tkazganligi va iqtisodiy manfaatlarga ega bo'lganligi sababli sodir bo'ldi, Buxoro esa zaif siyosiy aloqalarga ega edi. Mustamlakachilik amirlik suverenitetini yo'qotdi, lekin u o'zining rasmiy mustaqilligini saqlab qoldi. Ushbu tadqiqot Rossiya-Buxoro aloqalari tarixini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi. Kelajakda ushbu mavzuni ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy nuqtai nazardan har tomonlama tadqiq etish zarur.

REFERENCES

1. Galkin G. I. Vospominaniya o Buxarskoy ekspeditsii. Moskva: Gosizdat, 1895. – 67-bet.
2. Kuropatkin A. N. Russkaya voennaya ekspansiya v Sredney Azii. Sankt-Peterburg, 1899. – 142-bet.
3. Barthold V. V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. Moskva, 1900. – 95-bet.
4. Bekchurin M. Buxoro tarixidan lavhalar. Toshkent: Fan, 1996. – 58-bet.
5. Azizxo'jayev A. Buxoro amirligi Rossiya ta'sirida. Toshkent: O'zbekiston, 2001. – 79-bet.
6. Toshmatov T. Markaziy Osiyo tarixida Rossiya siyosati. Toshkent: Ilm Ziya, 2010. – 102-bet.
7. Qosimov B. Mustamlakachilik siyosatining oqibatlar. Toshkent: Sharq, 2022. – 88-bet.
8. Rashidov S. O'zbekiston va Rossiya tarixiy aloqalari. Samarqand: Nodir, 2023. – 63-bet.